

“תפילות – אבות תקנום או כנגד תמידין” יובל גבריאלי

בברכות כו, ב מובאת מחלוקת בענין המקור של תקנת התפילות. ר' יוסי בן חנינא אמר תפילות אבות תקנום, ור' יהושע בן לקיש אמר תפילות כנגד תמידין תקנום (=אנשי כה"ג, רש"י).

הגמ' הביאה שם תניא כוותיה דריב"ח ותניא כוותיה דריב"ל: "תניא כוותיה דריב"ח, אברהם תיקן תפילת שחרית וכו' יצחק תיקן תפילת מנחה וכו' יעקב תיקן תפילת ערבית וכו'. תניא כוותיה דריב"ל מפני מה אמרו תפילת השחר עד חצות, שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות וכו', מפני מה אמרו תפילת מנחה עד הערב שהרי תמיד של בין הערביים וכו' ומפני מה אמרו תפילת הערב אין לה קבע שהרי אברים ופדרים וכו'". ולאחר שמביאה הגמ' סיעתא לכל אמורא מקשה הגמ': "נימא תיהוי תיובתא דריב"ח, אמר לך ריב"ח לעולם אימא לך תפילות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקורבנות, דאי לא תימא הכי תפילת מוסף לריב"ח מאן תקנה?" ופרש"י: "דאי לא תימא דמודה ריב"ח דאסמכינהו רבנן אקורבנות תפילת מוספין מאן תקנה, אלא על כרחך רבנן אסמכינהו אקורבנות וכי עיינו במוספין ולא מצאו תפילה כנגדה עמדו הם ותיקנוה".

ויש לברר האם יש נפקא מינות בין מ"ד תפילות אבות תקנום לבין מ"ד כנגד תמידין תקנום, וא"כ מהן?

ואקדים שבשאלה זו עסקו רבים ממפרשי הש"ס וכתבו נפ"מ בענין, ועיקרם:

(א) לענין תפילת נדבה.

(ב) לענין תפילת ערבית רשות או חובה.

(ג) לענין תפילה אידאורייתא או דרבנן.

(ד) לענין זמני התפילה – תחילה וסוף.

(ה) לענין תפילת המוספין אי בצבור או גם ביחיד.

ובעזרת החונן לאדם דעת אנסה לברר סוגיא זו עד כמה שידי מגעת.

(א) נפ"מ לגבי תפילת נדבה

הרי"ף בהלכות הביא מימרא דריב"ח ומימרא דריב"ל, וסיים תניא כוותיה דריב"ל, ולא הביא את הברייתא המסייעת לריב"ח. וכן העתיק הרא"ש להלכה, וכתב ע"ז במעדני יו"ט (אות ב) וז"ל: "אע"ג דאיכא תניא כוותיה דריב"ח השמיטו הרי"ף והרא"ש משום דמסקינן בגמ' דאף ריב"ח מודה דאסמכינהו רבנן אקורבנות". ובדף יג, א מדפי הרי"ף ראיתי שכתב הרי"ף בפירושו לגבי תפילת נדבה שצבור לא מתפללין נדבה דק"ל תפילות כנגד תמידין תקנום, וכשם שאין צבור מביא עולת נדבה כך אין הצבור מתפללין תפילת נדבה, אבל יחיד מתפלל תפילת נדבה חוץ ממוסף שאין מתנדב בקורבן מוסף, ע"כ. ושם הביא תר"י שלדעת רב האי גאון יכול היחיד להתפלל מוסף נדבה ונתנו טעם לדבר, שאע"פ שתפילות כנגד תמידין תקנום, מנין לנו שבתפילה של נדבה נלך גם כן אחר הקורבנות, ואם אמרו בתפילת

חובה (שכנגד קורבנות) לא נאמר בתפילת נדבה. אך בהמשך פסק כדברי הרי"ף, שאין להתפלל מוסף כנדבה, אך לא מטעמו של הרי"ף, אלא שבשאר תפילות דרחמי נינהו תקנו נדבה, אבל מוסף כיון שאין בה רחמים לא תקנו בה תפילת נדבה, ע"כ תורף דברי תר"י.

וראיתי לנצי"ב בספרו העמק שאלה בשאלתא ח (אות א) שהביא מחלוקת הרי"ף ורב האי גאון וכן את דברי תר"י במחלוקת זאת, וכתב לחלוק עליו בהסבר המחלוקת וז"ל: "ול"נ להיפך שהרי אלמלא שמבואר שאפשר להתפלל בנדבה לא היינו מעלים על הדעת הכי, דמהיכא תיתי שאפשר להוסיף בברכות תפילה, יותר מכל ברכות שבעולם, והשתא שהגמ' העלתה שאפשר בנדבה הו' שלא להוסיף עלה, ומסתבר דתפילת נדבה הו' כעין תפילת חובה שהיא כנגד קורבנות משא"כ במוסף שבת דליכא נדבה כוונתייהו, וצדקו דברי הרי"ף וז"ל, אבל הגאון אזיל בשיטת רבנו (= רב אחאי גאון-בעל השאלות) ובה"ג דתפילת אבות תקנום ומ"מ יכולים להתפלל בנדבה, וא"כ מאי שנא שחרית ממוסף וחול משבת". נמצאנו למדים מדברי הנצי"ב שהנפ"מ בין ריב"ל לריב"ח הוא לגבי תפילת נדבה, דלריב"ח דאבות תקנום מתפלל מוסף נדבה ולריב"ל דכנגד תמידין תקנום אין מתפללים מוסף נדבה.

אלא לכאורה יש לדחות את דברי הנצי"ב, שאע"פ שתפילות כנגד קרבנות לא תיקנו אותן בדיוק במקביל לקורבנות. ומצינו הבדל כזה בענין תפילות תשלומין, שאע"פ שאין תשלומין לקורבן בכל זאת בתפילה התירו להשלים. וראיתי בספר אוצר החיים שהעיר על כך בסוגית תפילת תשלומין, וז"ל הגמ' (ברכות כו, א): "איבעיא להו טעה ולא התפלל מנחה מהו שיתפלל ערבית שתים, אם תמצי לומר טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים, משום דחד יומא הוא אבל הכא תפילה במקום קורבן וכיון דעבר יומו בטל קרבנו או דילמא כיון דצלותא רחמי נינהו כל אימא דבעי מצלי ואזיל?" והקשה באוצר החיים, צ"ע נהי דחד יומא הוא מ"מ כיון דכנגד תמידין תקנום לא מצאנו תשלומין בקורבנות אפילו לקרבים ביום אחד, וכדמוכח מגמ' במנחות נ, א, דתמיד של שחר אינו קרב בין הערביים, ותירץ דשאני קרבן משום שצריך להקריב את החובה קודם ויש עשה דהשלמה, שאין להקריב שום קורבן אחר תמיד של בין הערביים, א"כ אין אפשרות להביא תמיד של שחר, אבל בתפילה אינו כן, שיכול להתפלל כל היום כולו עכ"ד, ואם כן גם מ"ד תפילות כנגד תמידין תקנום יכול לסבור שאפשר להתפלל תפילת נדבה גם בזמנים שאין מקריבים בהם קרבן נדבה. וכמו שהביא הב"י בסימן קז בשם האבודרהם שלרי"ף מותר להתפלל נדבה בשבתות וימים טובים אע"פ שלא מקריבין קרבן נדבה, לפי שאין מניעת קרבן נדבה בשבת אלא משום חלול שבת ואין חלול שבת בתפילה. אמנם לפ"ז אפשר להקשות, שגם במוסף יהיה אפשר להתפלל נדבה, שהרי אינו תלוי בקורבן נדבה? ונ"ל לישב שמוסף שמו מעיד עליו דאתי רק משום קרבן מוסף, ולא כמו בשאר תפילות שאף למ"ד כנגד תמידין תקנום מודה שהאבות ג"כ התפללו אותן. ועוד י"ל דשאר תפילות רחמי נינהו ולכן מותר להתפלל נדבה.

ולבר מן דין קשה לשיטת הנצי"ב, שהרי גם מ"ד תפילות אבות תקנום, מודה שתפילת מוסף כנגד קרבן מוסף, וכדמוכח מהגמ' שהבאנו לעיל אליבא דריב"ח דמודה דאסמכינהו

רבנו אקורבנות, משום דקשיא ליה תפילת מוסף מאן תקנה. וא"כ צ"ע איך יסביר הנצי"ב גמרא זו.

ב) נפ"מ אם תפילת ערבית רשות או חובה

בשורת מהרי"ט צהלון סי' ע תלה הפלוגתא אי ת"ע רשות או חובה במחלוקת זו, דלמ"ד תפילות כנגד תמידין ת"ע רשות, שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים כל הלילה ואינם חובה ואלו מ"ד ת"ע חובה סובר כמ"ד אבות תקנום דמאי שנא בין ערבית לשחרית ומנחה.

אמנם ראיתי למבי"ט בספר בית אלוקים שהביא גמ' בחולין צא, ב: "כי מטא לחרן אמר אפשר עברתי על מקום שהתפללו אבותי ואני לא התפללתי, ויהיב דעתיה למיהדר והתפלל ת"ע", וכתב ע"ז המבי"ט: "אפשר שלא תיקן יעקב אלא למי דיהיב דעתיה לצלויי איזה צורך לצרת עצמו", וא"כ גם למ"ד אבות תקנום יוצא שת"ע רשות. וכן ראיתי בעיון יעקב על ברכות כו, ב שגם למ"ד אבות תקנום אפשר לאמר שת"ע רשות, ומביא לכך כמה סברות:

א) יעקב אבינו התפלל מתוך רבוי הצרות שעברו עליו ולא קבעה לדורות.
ב) יעקב אבינו היה מתמיד יותר משאר האבות, ומאחר דמי שתורתו אומנותו פטור מתפילה, כך תיקן את תפילתו-כרשות.
ג) הרעיון שאבות תקנו תפילות הוא שיהיו שפתותיהן דובבות בקבר והרי יעקב אבינו לא מת, ולכן תפילתו היא רשות (ואע"פ שאלו דברי אגדה חזי לאיצטרופי כסניף לענין שאין הכרח לומר שלמ"ד תפילות אבות תקנום ת"ע חובה).
וכן ראיתי לבעל תורה תמימה על הפסוק "ויפגע במקום" (בראשית כח, יא) שת"ע רשות אפילו למ"ד אבות תקנום, וז"ל: "ומה דקי"ל תפילת ערבית רשות לא נתבאר יפה הטעם, ונראה לומר בזה ע"פ מה דקי"ל בעירובין סה, ב: "הבא מן הדרך אל יתפלל ג' ימים משום שא"א לכיון בתפילה", וא"כ מדינא היה יעקב אבינו פטור מתפילה, ומה שהתפלל היתה תפילת גשות וכן תיקן לדורות. וזולת זה אם היתה חובה היה מתקנה אברהם כיון דהיא ראשונה לתפילות" (אמנם על טענתו השניה יש להשיב שגם האבות שתקנו תפילות תיקנו אותן כנגד תמידין דהא קיימו כל התורה כולה, וע"כ אברהם תיקן שחרית ראשנה שהרי בקורבנות הלילה הולך אחרי היום).

וראיתי למרן החיד"א בספר מחזיק ברכה שדחה להדיא דברי מהריט"צ על סמך דברי הרשב"א בברכות כז, ב וז"ל הרשב"א: "וכתב עוד הגאון ז"ל דאפילו מ"ד רשות לאו רשות גמור קאמר אלא לאפוקי דלאו חובה הוא אבל מצוה ודאי איכא כיון דתקנוה רבנו, ולריב"ל יעקב תקנה ולריב"ח כנגד אברים ופדרים". הרי שזיכה שטרא לבי תרי, שהסביר את מ"ד ת"ע רשות גם אליבא דריב"ל וגם אליבא דריב"ח (ומה שכתב הרשב"א "כיון דתקנוה רבנו" כתב בברכ"י שגירסת הרשב"א בסוגיה היתה תפילה "כנגד" אבות תקנום, ולפי שתי הדעות אנשי כנסת הגדולה הם שתקנו את התפילה).

ג) נפ"מ אם תפילה דאורייתא או דרבנן.

בספר חדשים גם ישנים תלה במחלוקת ריב"ל וריב"ח אם תפילה מדאורייתא או מדרבנן, דלמ"ד אבות תקנום - תפילה מן התורה, שתקנת האבות - תורה היא. ומ"ד תפילות כנגד תמידין סובר שאין למדין מלפני מתן תורה, ולכן לא משום שהאבות התפללו אנו מתפללים, אלא חכמים תקנו כנגד תמידין. וכ"כ בספר תפארת הגרי"ז לייחס מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן אם תפילה דאורייתא או דרבנן במחלוקת ריב"ל וריב"ח.

אלא שצ"ע בזה, שכן הרמב"ן עצמו בסהמ"צ הוכיח מכמה סוגיות שתפילה דרבנן, ובכל דבריו לא הזכיר דתליא במחלוקת ריב"ל וריב"ח, וכן כל נושאי הכלים על סהמ"צ לא הזכירו זאת. ויתרה מזאת, מצאתי בסמ"ג (מצוה י"ט) שכתב: "מצות עשה להתפלל בכל יום", ואלו בהמשך הביא את הברייתא כוותיה דריב"ל, ולא הזכיר כלל דברי ריב"ח. הא למדת דגם מ"ד תפילה דאורייתא יכול לסבור דכנגד תמידין תקנום. וכן מוכח מהרמב"ם לפי הסבר הכס"מ על הלכות תפילה אע"פ שפוסק דתפילה מ"ע מן התורה הכריע שתפילות כנגד תמידין תקנום.

ההסבר לכך נעוץ בדברי הרמב"ם בתחילת הלכות תפילה. לאחר שכתב ש"מצות עשה להתפלל בכל יום", כתב: "ואין מנין התפילות מן התורה, ואין משנה התפילה הזאת מן התורה, ואין לתפילה זמן קבוע מן התורה". א"כ ברור שכוונת חז"ל "כנגד תמידין תקנום" היא למנין ולזמן, ולא לעצם החיוב, שהיא כאמור, מן התורה. ואכן מקורו של הרמב"ם אינו מכך שהאבות התפללו, אלא מהפסוק "לעבדו בכל לבבכם".

וכן לאידך גיסא, לפי גירסת הרשב"א שהבאנו לעיל מוכח שאפשר לומר דבין למר ובין למר תפילה דרבנן.

והן אמת שבגיליון הש"ס על ברכות כו, ב על דברי ריב"ח שתפילות אבות תקנום, הביא את דברי רש"י מתענית כח, א. במשנה שם בדף כו, א איתא: "כל יום שיש בו הלל - אין בו מעמד בשחרית, מוסף - אין בו מנחה, קרבן עצים - אין בו נעילה". ושם בגמ': "מה הפרש בין זה לזה, הללו ד"ת והללו ד"ס". ופרש"י: "מ"ש דקרבן עצים דחי מעמד דנעילה ומעמד דמנחה לא דחי". ותיירץ "הללו ד"ת - מנחה, כדאמרין בברכות יצחק אבינו תיקן תפילת מנחה שנאמר 'ויצא יצחק לשוח בשדה', ודנעילה מדברי סופרים". ונראה שבא להוכיח דלמ"ד אבות תקנום הרי התפילה היא מדאורייתא.

אלא שרש"י עצמו כתב על המשנה בדף יז, ב גבי נושאי המטה הפטורין מן התפילה, דלאו דאורייתא היא, וכן בדף כ: "נשים ועבדים וקטנים פטורין מק"ש וחייבין בתפילה", ופרש"י: "משום דתפילה רחמי ניהו ומדרבנן היא ותקנוה אף לנשים ולחנך קטנים". וכן ראיתי בספר שפתי חכמים שהוכיח ממשנה זו דלרש"י תפילה מדרבנן. ונראה להסביר את הגמ' בתענית "הללו ד"ת" שעיקרה מן התורה, וזאת לעומת תפילת נעילה שאין לה עיקר מן התורה (ועיין אנצקלופדיה תלמודית ערך "דברי תורה").

ד) נפ"מ לגבי זמני התפילות

בגמ' ברכות ר"פ תפילת השחר "מצוותה עם הנץ החמה" ופרש"י "מצוותה" של ק"ש.

ובספר מרומי שדה לנצי"ב הביא דלבה"ג "מצוותה" קאי על התפילה.

וכתב הנצי"ב שיש לתלות מחלוקת רש"י ובה"ג במחלוקת ריב"ח וריב"ל, דלמ"ד אבות תקנום א"צ לדקדק שתהא התפילה דוקא עם הנץ החמה וממילא ע"כ קאי על ק"ש, אבל למ"ד כנגד תמידין תקנום, היה ראוי להתפלל מעלות השחר, כמו תחילת זמן התמיד, אלא שחכמים עכבו מעט משום יראוך עם שמש וא"כ יש להתפלל עם הנץ החמה. וסיים הנצי"ב שמה שאמר ריב"ח "תפילות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקורבנות" קאי על סוף זמן תפילה אבל לא על תחילת הזמן.

אך לכאורה קשה על דברי הנצי"ב, מה ראה לחלק בין תחילת הזמן לסוף הזמן, הרי גם לגבי סוף זמן תפילת שחרית יש לנו מחלוקת ר' יהודה וחכמים, דלר' יהודה עד ארבע שעות, ואלו לדעת חכמים עד חצות היום. א"כ גם כאן אפשר לומר שהמחלוקת תלויות זו בזו (ואכן בספר חדשים גם ישנים כתב דריב"ל דאמר כנגד תמידין זמן תפילה עד ד' שעות כר"י, ולריב"ח זמנה עד חצות כחכמים).

אלא שנראה כדברי המאירי, שמחלוקת ר"י וחכמים היא בעצם לא על זמני התפילות, אלא על זמן הקרבת תמיד של שחר, וגם ריב"ח מודה לגבי זמני התפילות שאסמכינהו רבנן אקורבנות, ואין בענין זמני התפילות כל מחלוקת בין ריב"ל לריב"ח (וכן ראיתי בספר יד דוד ובספר אהבת איתן). ומה שכתב רש"י מצוותה של ק"ש עם הנץ החמה נראה לפרש דקאי על סוף קריאת שמע, שיש לסיימה עם הנץ החמה ולהתפלל כדי לסמוך גאולה לתפילה כשתנץ החמה, כדר' יוחנן, "דאמר ר' יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפילה".

ולפ"ז אפשר לומר דרש"י ובה"ג לא פליגי, דחד קאי על סוף ק"ש וברכותיה וחד על התפילה, וזמנם חד - עם הנץ החמה. וכ"פ בשו"ע סי' נח שוותיקין מכוונים לקרותה מעט קודם הנץ כדי שיסיים ק"ש וברכותיה עם הנץ החמה ויסמוך התפילה מיד בהנץ החמה.

ה) נפ"מ אי תפילת המוספין נאמרת גם ביחיד

המשנה בדף ל, א מביאה מחלוקת ראב"ע וחכמים, דלראב"ע אין תפילת המוספין נאמרת אלא בחבר עיר (=בצבור) וחכמים אומרים בחבר עיר ושלא בחבר עיר, וכתב המאירי בטעם מחלוקתם דתליא בפלוגתא ריב"ל וריב"ח, וז"ל: "ראב"ע אומר אין תפילת המוספין אלא בחבר עיר ר"ל בצבור, ששאר תפילות שהיו מתקנת אבות ראוי לחייב בהם את היחידים שהם כל עצמן תקנת יחידים ואצ"ל שהרבים חייבים בהם שהרי אנשי כה"ג חזרו וסמכום על התמידין, אבל תפילת מוסף, שלא היתה תקנת יחיד כלל, שהרי לא מתקנת אבות היתה אין חיובה אלא לרבים, וחכ"א שדין תפילת מוסף גם ליחיד משום דסוברים דאנשי כה"ג תקנו תפילות כנגד הקורבנות ולא אבות כלל ותקנום אף ליחיד כשאר תפילות עכ"ד ודפח"ח.

וכתב בספר עיניים למשפט ע"פ דברי המאירי, שלפי הכס"מ שהרמב"ם פסק כריב"ל דכנגד תמידין תקנום, יפסוק כאן כחכמים, ואלו לדעת הלח"מ שהרמב"ם פסק כריב"ח דאבות תקנום ורק אסמכינהו רבנן אקורבנות גם כאן יפסוק כראב"ע. אולם מכך שהרמב"ם

סתם, ולא חילק בין התפילות, נראה יותר שסובר כחכמים שגם ביחיד מתפלל מוסף, וע"כ לומר לדעת הלח"מ, שאין טעם מחלוקתם כמאירי, אלא כהסברים אחרים שנאמרו בטעם המחלוקת, ע"ש.

שיטה דלא פליגי

לפני שנסיים, מן הראוי שנביא את שיטתו של הפני יהושע (ברכות כו, ב) שבעצם אין מחלוקת בין ריב"ח לריב"ל. הוא מבסס דבריו ע"פ הירושלמי פ"ד דברכות ה"א, שם מובאת מחלוקת זאת בין חכמים לריב"ל, אלא ששם מוחלפת השיטה דריב"ל אמר תפילה מאבות למדום וחכמים אומרים כנגד תמידין. הרי דריב"ל בבבלי דאמר כנגד תמידין מופיע בירושלמי שלומד תפילה מאבות, ורצה הפני להוכיח מכאן דלמסקנא אין מחלוקת בין ריב"ל לריב"ח, דלפי האמת אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקורבנות. אלא דדבריו צריכים לי עיון, כיון שבין לבבלי ובין לירושלמי מובא הדבר כמחלוקת, איכ מהיכי תיתי לומר שאין ביניהם מחלוקת.